

KIERKEGAARD SZICÍLIÁBAN

Az utazás első élménye a lehetőségek rejtélyes kitágulása nemcsak arra, amerre valaki utazik, hanem minden irányba, és a hirtelen sokszorosára nőtt világban különös lélekjelenlétre van szükség, hogy az ember biztonságát el ne veszítse.

Az az elhatározás, hogy most Szicília felé halad, a lehetőségek egészen kolosszális méreteihez képest szegényes, és van benne valami komikus önkény. Miért éppen Szicília? Ez az egy? Mintha valaki a tál gyümölcsből, amely az egész kert kincsét az asztalra hozta, egyetlen szem cseresznyét választana ki, ahelyett, hogy az egészet megenné. Tulajdonképpen minden állomáson le kellene szállni; az épületből kilépve minden irányba el kellene indulni, egyszerre.

Fontosabb otthon maradni s még az ablakon se nézni ki; rövid és biztos út a világegyetemet körülhajózni. De ha már a küszöböt átlépte, ugye tükrök közé lép, s azon szórakozik, hogy állandóan elfelejti: mindabból, amivel találkozik, titokzatos módon eltorzulva saját magának arca néz?

Otthon a világot ismered meg, utazva önmagadat; mert otthon a súly magadra esik, az úton a világra, s mindig az marad ismeretlen, ahová nézel.

Úgy kellene utazni, ahogy a tűz terjed, a középpontból kündulva, minden irányba, s ahogy a tűz, elemészteni azt, amin az ember átment, hogy mikor az utat befejezte, mögötte ne maradjon más, mint rom és hamu. Ehelyett az ember ég el, és a világ tovább virágzik.

Már a legelső órák egyikében feljegyzést tett a mágikus utazásról. Mit jelent az, hogy utazom? Realizálodom. De azzal, hogy Szicíliába utazom, a megnyúló világnak csak egy részét realizálok, a határtalanból csak ezt az egyetlenegy, a többi mind megvalósíthatatlan marad, egészen biztosan visszavonhatatlanul és mindörökké. Ha most Velencében leszállnék, Ravennába utaznék, onnan Páduába, a lehetőségek közül ismét csak egyetlenegy valósítanék meg.

A sok élet közül miért élem ezt az egyet? A sok Én közül miért vagyok éppen ez az egy? Valamit akarok tőle, de azt akarni, hogy ez az egy megadja nekem mindazt, amit a többi elmulasztásával vesztettem, bolondság. Szegény utazó, szegény élő, szegény Én.

Azzal, hogy átúszod az óceánt, még nem győzted le, csak a felszín egyetlen vonalán haladtál át egy ideig. S ha képes lennél száz mérföldes mélységben és szélességben úszni, csak most úszol, de hol vannak az évezredek, mikor még nem úsztál s mikor már nem fogsz! Ha már nem lehet egyszerre mindent, legalább annyit, amennyit lehet? Realizálni ott, ahol tudok. A legjobb úgy, hogy kidobni magamat az ablakon, ráfeküdni erre a mágikus mozgásra, ami az utazás, és hagyni, vigyen ahová akar, és tegye, ami neki tetszik. Kapjon fel az út és repüljön velem.

Ekkor jött közbe a gyomorrontás. Mit evett? A reggeli már nem ízlett, de megitta. Baj volt? Talán. Kis keserúpálinkával próbálkozott, de sajnos hamisítvány volt, és csak a feje fájdukt meg tőle. Gondolta, lefekszik aludni, de melankóliával ébredt. Este, bár semmi étvágya sem volt, mégis kávé ivott. Másnap reggel ismét. Akkor az az állapot következett, hogy gyomra a éhségtől fáj, de étvágya csepp sem volt. Az egészet betetőzte, hogy mégis megebédelt. Estére már émelygett és szédült. Így telt az utazás első két napja.

A helyzet pontos tudatosításán sok múlik, így hát meg kell tudni: mi a gyomorrontás? A táplálkozás megszűnése oly módon, hogy az ember nem kíván enni. Lényegesen tehát a valósággal való kapcsolat megszakadása. Mint minden betegség. Enni annyi, mint tanulni, szól egy költő. S mikor az evést visszautasítom, a tanulást utasítom vissza. Nem akarok tanulni. A gyomorrontás tehát nem más, mint a realizálódást megakadályozó tényezők túlsúlya.

Közben a tengerparton ült és kedvetlenül a moszatos zöld vizet nézegette. A lassú szél nyirkos meleget hozott. Az egész környezet terhére volt. Holnap megérkezik Szicíliába.

Bárkinek bármi legyen is a véleménye ma Napóleonnól, a történet tüzerhadnagyáról, aki francia császár lett és meghódította Európát, kétségtelen, hogy amikor élt, az emberek nem a történet alakját látták benne, hanem valami egészen mást. Az emberi élet korlátlan lehetőségének ez a példája a gyengéket elkábította. Az erőseket még inkább. De az ember már a kortársak előtt is másodrangú szerepet töltött be. A fontos nem Napoleon volt, hanem a napóleoni sors. És ha nem is lehetett utánozni őt, a sors, amit élt, követendő eszménnyé, sőt törvénnyé lett. Gyengékben és erősekben felébredt az élet korlátlan lehetőségének napóleoni tudata: kitűnt, hogy mindent meg tudunk csinálni, mert az, ami bennünk él, határtalan.

Az utána következő nemzedék csodája lord Byron volt. Kässner azt mondja róla: der zweite Traum deren, derer erste Napoleon war, azoknak második álma, akiknek az első Napoleon volt. Byron nem volt Napoleon, de ha előtte nem lett volna, senki sem értené azt a szenvedélyt, amely maga körül az összes határokat esztelenül feldúlta. Az irodalmárok ostoba emberek. Azt hiszik, hogy mindez irodalom. Azt hiszik, hogy romantika. A romantika eredete abban van, hogy az emberek a napóleoni lét nyomán fölfedezték magukban a végtelenséget. Byron romantikus volt, ami azt jelenti, hogy szabadjára eresztette az elementáris tűzvészt, amit az ember magában hord, s aminek neve: élet.

Byron volt a második álom, az összes hagyományos határokon áttörő, az összes bilincseket lerázó, az összes szokásokat felforgató életszenvedély második megnyilatkozása, az élet kimeríthetlenségének második megnyilatkozása s az élet daimonjának második felszabadítója. S nem állott egyedül. Hogy ne kelljen messzire menni, vegyük Stendhalt, aki saját becsvágyának óceánjába fulladt. Mert a becsvágynak Napoleon óta egészen más értelme lett, mint azelőtt volt. Régebben egy kicsit mindenki szégyellte, ha magában ilyesmit mértéken felül hordozott.

Stendhal elmondta véleményét, amikor Julien Soreljét a Vörös és Fekete hőstét megírta. Uralkodni, sóhajtotta, reggel és este, éberem és álmában, józanul és részegen; uralkodni, suttogta esztelen érületében és hajthatatlanul, mint egy hülye. Szegény bolond, egy bűbajos leány szívét eltaposva kívánt a világ trónjára lépni. De mit leány! Mit kegyetlenség! Mit örület! Mit hülyeség! Uralkodni, uralkodni!

Ez volt a helyzet a második álom emberei között. Uralkodni! Byron és Stendhal, Napoleon apostolai s a napóleoni élet határtalanságának evangélistái kötelezővé tették a végtelenség-szenvedélyt, az uralomvágyat, a hatalmi ösztönt, a szégyentelen becsvágyat. Ne higgye senki, hogy ez a romantika abban az időben higgadtan megítélhető volt. Még ma sem tudja higgadtan megállapítani csaknem senki, hiszen magában mindenki úgy él: uralkodni, uralkodni! Min? Miért? Mindegy. Uralkodni. Lehetetlen volt ellenállni - nem a hősnek, hanem a hősi életformának. És ez alól Shelley éppen olyan kevésbé volt kivétel, mint Keats, Victor Hugo, Leconte de Lisle, vagy bárki más. Amiről itt szó volt: a heroikus életnek új formája, mindenki a végtelent és határtalant, a tökéletest és az istenit látta benne.

Könnyű ma látni, hogy egyik se volt. Akkor bezzeg ugyan kinek kellett volna lenni, hogy a valóságot felismerje? Byron, Shelley, Stendhal, Keats, Hugo mégis csak idejüknek legkitűnőbb emberei voltak. S ha ők megszedültek, hogyan lehet nagyobb józanságot követelni Humboldtól, Hegeltől, vagy Fichtétől?

Úgy látszott, hogy ezt már nem lehet fokozni. Az összes nagy érzés felszabadult, és az összes nagy szavakat kimondták. Byron és Stendhal nyomán olyan ember kezdett kialakulni, aki már csak rendkívüli pillanatokban tett különös erőfeszítésekben értette meg, hogy miről van szó. A felcsigázott emberi szenvedély olyan közszellemet alkotott, amely nagy szavakat csinált egy életől, amely már nem volt sehol. Szent Iónán maradt. Így vált az egész lendület irodalomká s lett a polgár szórakoztatója.

Mert a következő lépést már nem tudta követni senki. A napoleonok elárasztották a biedermeier szalonokat, hősi tetteket hajtottak végre a tőzsdén, a politikai gyűléseken és a hálósobákban. Byron elkezdett a gazdaságtannal foglalkozni, és Stendhal varrólányokat

csábított el. Az epigonizmus teteje, amikor a hős újságcikket ír. Ez következett el a negyvenes években, amikor propagandát csináltak egy heroikus életnek, de hősök már nem voltak sehol.

- Nem igaz, itt volt ő, de a világtól már elszakadt, s a padlásszobájában lakott. A negyvenes évek manzard-Napóleonja, ez a keserű magányos, ez a nyomorult világhódító, a végtelenségnek ez a koldus uralkodója s a szégyentelen becsvágy toprongyos evangélistája Párizs és Koppenhága külvárosában élt, de nem adott fel semmit.

Az egyik Baudelaire. *Etre un saint et un héros pour soi-même*, szent és hős vagyok, de csak magamnak.

Saját korának: vicclapfigura és megbotránkozás. A kor neki: szégyen és utálat. Mikor mindenki nagy szavakat keres a kicsiny létnek, ő kicsiket talál a nagynak. A hódító, ezt a papoló zsvajt már le se nézi, csak mint egy értelmetlen kényszerhelyzetet viseli, s terhére van. A hódító már Stendhálnál befelé fordult, mert kívül a világot Napóleon felégette. A napóleoni becsvágyból pszichológia lett. A feladat most már nem Oroszországot legyőzni, hanem ott belül azokat a birodalmakat, amelyeknek se határuk, se nevük. Hősnek lenni a pszichológiában egészen más, mint a csatatéren. Veszélyesebb. A heroikus élet egészen más síkra helyeződött át. A korlátlan lehetőségek száma új világot nyit itt, miután az, amelyet Napóleon meghódított, poshadó trágyadombbá lett, és valamirevaló ember az utcán már csak az orrát befogva járt. Az élet daimónja megfordult, s a hódítás méltóbb terét kereste s találta meg, azt, amiről e nagyszájú svihákoknak sejtelmük sincs.

Napóleon hozzá képest suhanc. A magányos hős, aki az élet határtalan lehetőségeit pszichológiailag meglátta, s az elementáris tüzvészt befelé is szabadjára eresztette, volt az új fensőbbrendű ember. Az igazi győző, helyesebben az igazi legyőzött azonban nem Baudelaire volt, hanem Sören Aaby Kierkegaard. Mert nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy ennek az újfajta belső győzelemnek ára a külső legyőzetés. Ezt a világot csak az hódíthatja meg, aki zátonyra jutott; csak az összetört ember diadalmaskodhat. Kierkegaard a harmadik álom - *der dritte Traum* deren, *derer erste Napoleon und zweite Byron war*. A hódítás teljesen megszűnt mint világi tevékenység. S erre a tevékenységre tényleg a legjobb a padlásszoba.

Kierkegaard hallatlan fölfedezést tett, olyan nagyot, amelyhez súlyra nézve a wagrami csata olyan, mint egy futballmeccs. Az élet, mondja, nem a jelenségen, nem a látható s érzékelhető képen, képzetben és alakon múlik: a belső aktivitáson, a pszichológiai tevékenységen, amely a külső világtól teljesen független. Az emberi lét nem jelenségekből, hanem elhatározásokból áll. Az egyedüli fontos, amiben az emberi lény közvetlenül él. Az egzisztencia középpontja nem a jelenség, hanem az elhatározás.

Ma még sokan azt hiszik, hogy a hősben a látvány, a színpadi, meghatározó és elragadó hatásos szerep a legfontosabb. Nem. A hősben egyedül a megvalósuló álom és eszmény a fontos. Mert az élet nem a hírből, hanem az álomból táplálkozik. Az igény Napóleon óta megváltozott. Az újabb emberfajtát a császár nem elégíti ki. Előnyben részesítette a padlásszoba lakóját, aki a fűszeresnek is tartozott, de a pszichológiai hőstett líráját meg tudta valósítani.

Amikor a hajó Szicília egy kikötőjében letette, lakást keresett, átöltözött és kiment. Gyomra rossz volt, s lehelletének szagát maga is elkerülte. Mindenekelőtt megfürdött a tengerben, aztán valahová le akart ülni pihenni. A házak között forró bűdösség aludt, mint egy zsíros és nagyhasú szörny. Fát keresett, hogy árnyékában lehüljön, de csak bokrot talált. A melegtől elkínzott ág a napsugarat nem fogta fel. Mégis leült és nézte a vizet. Étvágyrontó zöld moszatok úsztak benne, s a fenekén a kövek között elhasznált edények törmeléke hevert. Tovább indult, hogy alkalmasabb helyet keressen. A part mellett inogva lépdelt. A hegy felől a lomha szél émelyítő nehéz illatot hozott, amitől minden tagja ellankadt. Csakhamar ismét leült. Csak úgy volt ott, semmi nélkül, könyv nélkül, gondolat nélkül, kívánság nélkül, kedv nélkül, öröm nélkül.

Azt gondolta, hogy itt a parton majd kedves, hosszú sétákat tesz. De út nem volt sehol, csak ösvérek taposta ösvény, tövises bokrok között az ingó köveken. A tenger cseppet sem volt barátságos, vízében a torzonborz hínárral és a nyúlos zöld moszattal. A nap meg annyira perzselt, hogy ha egy percre megállt, bőre égni kezdett.

Visszajövet a kövek között neszt hallott. Két lépésnyire tőle kígyó siklott el, nem is nagyon sietve, még vissza is fordult és sziszegett. Így hát, gondolta, a sétát is fel kell adni. Kár. De ilyen körülmények között öngyilkosság lenne. Minden bokorban mérges kígyó lehet. Talán rálép, vagy ráül, s akkor megmarja. Dermedten állt. A kígyó már jó ideje, hogy eltűnt, mozdulni sem mert. Később óvatosan lehajolt, követ vett fel s odadobta, ahová a kígyó bújt. Még egy követ. Semmi. Elindult, a kövek alját remegve nézte, nem nyúlik-e el közöttük a vipera. Mostmár nemcsak a melegtől izzadt. Ettől a naptól kezdve csak a házak közvetlen közelében mert járni.

Gyomra még mindig nem javult. A hőség állandó volt, a lusta szél fűszeres illatot hozott a hegyekről, s olyan nyirkos volt, hogy a szobában is minden tárgy a párától ragadt. Néha felnézett a környező sziklákra, s árnyékosabb helyet, szabadabbat vélt felfedezni. De amikor indulni akart, eszébe jutott a kígyó. Inkább a forró fal tövébe ült, s nézte a vízbedobott cserepeket.

Sajátságos: ez a sűrű melankólia, mióta elindult, már több mint egy hete, szüntelen tart, rosszul alszik, izzad, fáradtan ébred, a reggeli nem ízlik, és borzadva gondol arra, hogy kimegy a napra fürödni, de mégis megy, mert a házak között a párologó olajgáz és a foszló szemétszag elviselhetetlen.

A szélső háztól nem messze szokott fürödni. A parton haladt, inkább a vízben, gondolta, hogy a kígyó a tenger közelébe nem merészkedik. Száz lépés lehetett mindössze, legfeljebb százötven. A legyek itt már nem kínozták annyira. A vízbe gázolt, a világos kövekre lépett, először mindig óvatosan megnézte, hová. Néhány métert úszott kifelé, aztán hirtelen visszafordult, mert azt hitte, hogy valami bestia megtámadja.

Megérkezése után a hatodik napon, éppen délelőtt s fürdőben, a nyílt tengeren, kint messze a parttól, lehetett vagy három mérföldnyire, bukdácsoló nagy halat vett észre. A hal gyorsan úszott, farokuszonyát a vízből ki-kivágta, és hancúrozott. Cápa, gondolta, hiszen csak a cápa szokott egyedül vadászni. Szívdobogást kapott, mint amikor a kígyóval találkozott. Már ez is. Más fürdőhelyet kell keresnie. Ez itt nem elég védett. A cápa könnyen idejöhet és megtámadhatja. Néhány méterrel odébb sekély vizet talált, ahol a sziklák medenceszerűen körülvették a fürdőhelyet. Ha bement, itt igazán védve volt. Fürödni ugyan nem tudott, mert a víz sekély volt, meleg, poshadt és kevés. Végül, gondolta, mi különbség van aközött, hogy otthon, abban a mosdótálban mosakszik, itt meg ebben? Mert az egész tényleg alig volt nagyobb, mint a mosdótál. A különbség az, hogy itt a nap eszeveszetten tűzött, és a legyek marták.

A tizedik napon elhatározta, hogy csak akkor megy fürödni, ha a nap már leszállt. Reggel és délelőtt a templom lépcsőjén állt, a falu egyetlen árnyékos és aránylag hűs helyén, s a legyeket hajtotta el magáról. Ha északi, vagy keleti szél volt, az idő tűrhetően telt, de a déli szél a házak minden bűzét idehozta. Dél felé aggódva gondolt az ebédre. Nem volt éhes, és gyomrában a realizálódás már két hete megállt. Mintha emészthetetlen massa ült volna benne, szivacs, vagy itatóspapír. Rosszkedvűen evett. A bor nem ízlett, de itta, mert legalább elalmosította. Délután ismét a templomhoz ment, lelapulva a falak között, nehogy a nap érje. Itt ült fél hétig. Akkor a nap már annyira lehajolt, hogy elmehetett a mosdótálig. Megmosdott, s idegesen nézte a nyílt vizet, vajon nem közeledik-e a cápa?

Az út igazán nem sikerült. Azzal indult, hogy a lehetőségek minden irányban kitérülnek előtte, íme most úgy látszik, hogy ugyanazok a lehetőségek lezárultak, és még soha sem volt ennyire fogoly, mint most. Tágas nagy séták helyett ötven lépés a fal tövében a háztól a templomig és vissza; sok új íz helyett az állandóan émelygő gyomor; ragyogó napfény helyett

a kényszer, hogy az árnyékban üljön; a vidám és friss fürdő helyett a kicsiny mosdótál. Ennyire szűkült a kitáguló világ? És ha történetesen arra gondol, hogy a fülledt szagoktól fuldoklik, hogy a legyek marják, és nyaka, karja, válla már csupa seb és hólyag, a nyirkos szél az agyára fekszik, akkor azt kell gondolnia, hogy mindazt, amit várt, negatívan élte át, vagyis éppen az ellenkezőjét annak, amit remélt.

A kérdés, amiért az utazást elhatározta s magát ebbe az elhatározásba belevitte, a következő: próbára tette magát, vajon mindaz a szépség, amit e ragyogó világban sejtett, ki tudja-e csinálni kolostorából, vajon elég erős ahhoz, hogy a tündöklő természet kísértésének ellenálljon? Elég erős volt hozzá. Az Ént nem lehetett kicsalni semmivel. Csak még beljebb bújott. Csak szenvedett bele.

Amit tapasztalt: saját arca néz vissza rá. Az Én bent volt, de kívül se látott mást, csak őt. Amikor a tengerbe lép, kenőcsös moszat tapad rá, undorító legyek bosszantják, gyomra émelyeg, a forró párában fuldoklik, éjszaka izzadtan és álmatlanul, mint a kemencében az izzó kőfalak között hentereg. Utazva önmagad ismered meg. Ez vagyok én? Ez a harmadik álom? Ez a nyomorúságos féreg? Igazán nem hasonlít sem az elsőhöz, sem a másodikhoz.

Előnyben részesítette a helyzeteket, amelyekben magát feszélyezve érezte, s aszkétikus szigorral védte meg magát attól, hogy a világgal békét kössön. Nem! Nem a világ! Az Én! Mit akar? Azt, hogy legyőzzék? Most aztán le van győzve. Tökéletesebben már nem lehet.

Ilyen vagyok? Így rettegek étvágyamért, így borzadok a szabad vízben úszni, menekülök a hulló elöl, amely talán nem is mérges? Így félttem magam a napfény erejétől s a parazita legyektől? Ez vagyok Én?

Elutazott? Nem. Tapodtat se mozdult hazulról, mert Énjéből nem tudott kilépni. A mágikus mozgás, ami az utazás, nem tudta kicsalni belső kolostorából, ahol fogvacogva, dideregve valamit félt. Görcs. Gyomor. Fürdő. Nap. Ami eléje lépett: étel, bor, gyümölcs, séta, víz, kövek, virágok, illatok - attól rosszkedvűen és leverten elfordult, mert nem talált velük viszonyt, és a világból nem tudott semmit megszeretni. Ahelyett, hogy az Én is olyan tág, szabad és levegős lett volna, mint a világ, a világ is olyan szűk, sötét és százalmasan kicsiny lett, mint az Én. A fürdő szimbóluma: nem irtózatoss, hogy az óceán helyett itt fürdik ebben a ronda pocsolyában? De az. Lavórban mosdik a tenger partján. Miért? Fél a poliptól, a cápától, a ráktól. Ő fél? Az Én. Mit félt? Önmagát. Csak hogy megmaradjon, senki se bántsa, meg ne sértse, jaj, el ne veszítse. S mit ért el vele? Rossz gyomrot, kínlódó izzadást, lapulást a fal tövében, unalmat, légycsípést.

Ehelyett belül bíbelődik önmagával, túlzott, tiltott és tisztátalan művelettel belenyúl minden piszokba. Ez a pszichológiai hős? Látni, beismerni, szenvedni, megalázkodni, bevallani. A lélekelemzés aszkétikus pátosza. Befelé utazik és fölfedezi magát. Piha! Elég.

Nem elég. Ha már itt vagy a pszichológiai líra mámorában, valld meg, hogy az egész kicsalás-elmélet gyatra és komisz önáltatás. Úgy tűntetted fel, mintha ez a világ itt azt akarná: egyél, igyál, fürödj, sétálj, szeresd a kockázatot, a szabadságot, a veszélyt, a napot, - végre szeress valami mást is önmagadon kívül, s te állhatatosan nem engednél neki, mert kitartasz. E gyakorlat pedig dicsőség. Hát azt hiszed, ha nem szeretsz semmit, magadat tudod? Önmagadhoz csak a világon keresztül vezet az út, és nem szeretheted magad, ha mást nem szeretsz. Az, hogy elbújsz előle, nem jelenti, hogy elbújsz magad elől? Nem kell a nap, más szavakkal: nem kellesz magadnak. Mi ez? Mindentől félsz? Miért? Mind ellenedre van? Hal? Bor? Kígyó? Nap? Illat? Szél? Mind téged kínoz, nyomorult? Nem inkább az Én az, ami kínoz? Bolond!

A valóság lesújtóbb, mint hitted. A helyzet igen egyszerű: nem tudsz kilépni magadból. S ez az Én nem kolostor. Hagyjuk a vallásos illúziókat. Nincs itt szó semmiféle vallásról. Nem akar téged itt megkísérteni senki. Magad tetted próbára magadat, hogy ki tudsz-e bújni a

sorvasztó önelemzés önző ájulatából, amely nem tud mást, mint önkínzó vádakat emelni, s fal mellé bújik, ha kisüt a nap.

Megbuktál szerencsétlen. Ezt akartad. Most elérted. Alkalmatlan vagy arra, hogy a világot szeresd. Ironikus érzelő. Megváltatlan szent. Önmagát nem tudja feladni. Be van zárva Énjébe. Állandó aszkétikus rendszabályokat alkalmaz, s amikor élveznie kellene, elrejtőzik saját öröme elől, mert azt hiszi, bűn. A bűn, barátom, az, hogy bennemaradsz. Hogy Én maradsz, s képtelen vagy az utazás mágikus metamorfózisában tengerré, nappá, borrá, széllé válni. Ezért nem tudsz enni rendesen, s a narancsligetek illatában émelyegsz. Próbáld meg, nem a magad nevében élni a világot, hanem a világ nevében élni magadat. Próbáld meg magad lantnak élni, amin az elemek játszanak. Ki követeli tőled, hogy ha valami szépet látsz, előbb leköpjed önmagadat? Ez neked a vallás? Ez a te vallásod? A világot lepiszkolni, hogy csak az Én maradjon épen? Nem vallás ez, barátom, hanem rossz kedély.

Fel kell adnod azt, amit meg akartál menteni. Hősi életet örököltél, de az első álom eltűnt, s utána eltűnt a második. Le kell mondanod a hősi pátoszról. Amit tőled követelnek, az nem a megtanult szerep jól árnyalt elszavalása. Ne légy többé hős. Tanulj meg élni úgy, mintha egyedül lennél. Mintha nem nézne senki. Mintha otthon lennél. Mit akarsz? Ugyanazt a szerepet játszod befelé, amit őseidtől tanultál, de ők kifelé játszották. Hidd el, befelé nincs hősi szerep, de hős sincs. Jó embernek lenni. Próbáld meg őszinte lenni pszichológia nélkül. Szeretni Én nélkül, Istent látni vallás nélkül. Csak úgy, ahogy tényleg van. Valahogyan szívből és örömmel. A féreg nem igaz: ez a hős másik oldala. A hős sem igaz: ez a féreg másik oldala. Összetartoznak. Nincs Én; ez a világ másik oldala. Csak Isten van, ő ragyog itt a tengeren és a narancsligetek között, és ez a bűvös illat ő, a szél is ő, a kígyó is ő, a cápa is, a bor is. Ne számold, hogy hányadik álom vagy. Inkább álmodj magad.